

Олександр ЄРМАК
(Полтава)

СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ГОЛОДУ 1932-1933 РОКІВ НА ПОЛТАВЩИНІ

Початок досліджень історії голодомору 1932-1933 років, як на Полтавщині, так як і в цілому в радянській Україні, відноситься до 1988 року, коли тодішній перший секретар ЦК Компартії України В. Щербицький був змушений офіційно визнати факт страшного голоду, який забрав мільйонні жертви. До того розміри катастрофи в УРСР упродовж десятиріч замовчувалися, становили державну таємницю. У кращому випадку історики могли говорити про «продовольчі ускладнення», викликані, мовляв, труднощами переходу від індивідуального до колективного виробництва в сільському господарстві. Ще в 1983 році відділи агітації і пропаганди та лекторські групи обкомів партії отримали з ЦК Компартії України листа з приводу п'ятдесятиріччя «так званого голоду 1933 року», де давалися настанови, як вести контрпропагандистську роботу в цьому напрямку, роз'яснюючи населенню, в першу чергу молоді, що, мовляв, ніякого голоду в Україні не було і все це вигадки буржуазної пропаганди.

В умовах горбачовської перебудови і гласності, коли ідеологічний прес з боку компартії ослаб, з'явилися перші публікації, які давали змогу збагнути весь трагізм події, про яку мовчали понад п'ятдесят років. Перші статті з цього приводу з'явилися у періодичній пресі. Їх авторами були журналісти, письменники, свідки голоду. Уже з цих публікацій стало зрозуміло, що голод 1932-1933 років був масовим геноцидом власного народу.

У 1989 році письменник О. Міщенко записав спогади свідків голодомору 1932-1933 років у селах Бреусівка, Винники, Красносілля, Новоселівка, Олександрівка, Хмарне, Чечужне Козельщинського району. Ці спогади були видані окремою брошурою «Міщенко О.В. Безкровна війна¹. Розповіді про голод 1933 року, записані в селах Козельщинського району на Полтавщині». Упорядник спогадів у вступному слові робить висновок: «У моєму чорноземному полтавському степові, мабуть, як ніде, віддзеркалилось загальне лихо, коли сталіністи затіяли насильницьку колективізацію, вичавлюючи з селян усе істинне і святе². Хвилюючу передмову до збірника спогадів зробив видатний український письменник Олесь Гончар. Він оцінив спогади як «свідчення епохи, записи документальні, яким немає ціни». Він також відзначив вдалу назву збірника «Безкровна війна», «адже то була справді безкровна, нерівна, людоморська війна проти цілого народу, такого працюючого, мирного й цілком безневинного»³.

Того ж року в шістьох номерах республіканського літературного і суспільно-політичного журналу «Україна» була опублікована добірка спогадів свідків голоду на Полтавщині під красномовним заголовком «Стежками болю і мук»⁴. Ці спогади через трагедію окремих людей, селянських родин, сіл доносять до читача страшну правду про голодомор 1933-го.

У 1988-1990 роках у періодичній пресі був опублікований ряд матеріалів про голод в нашому краї (Пашенко П. Навесні тридцять третього // Україні. - 1988. -

№11. - С.10-11; Срібний В. Чорне літо // Комсомолец Полтавщини. - 1989. - 11 березня; Петренко М. Рік далекої печалі // Зоря Полтавщини. - 1989. - 4 березня; Посухов В. Сагайдацький бунт // Зоря Полтавщини. - 1990. - 12 вересня; Капустян Г. Трагедія села // Комсомолец Полтавщини. - 1990. - 7 серпня; Легенький І. Таке не забувається // Комсомолец Полтавщини. - 1990. - 24 травня та ін.). Перші дослідники голодомору прагнули з'ясувати питання про смертність населення Полтавщини в 1932-1933 роках в окремих населених пунктах області. Так, Г.Т. Капустян, завдяки опитуванню місцевих старожилів, установила, що в її рідному селі Зарудді (тоді Крива Руда) Кременчуцького району померло від страшного голоду 105 жителів. У селі Вільхуватка (нині Кобеляцького району), де на час перепису 1926 року проживало 1363 чоловік., голод забрав 650 осіб, у той час як на фронтах Великої Вітчизняної війни загинуло 153 жителі села⁵.

Відомий полтавський краєзнавець В.Н.Жук у своїй невеликій статті «Що приніс і що забрав голод 1932-1933 років на Полтавщині», звернувшись до матеріалів статистики народонаселення, які зберігаються в фондах Державного архіву Полтавської області, дійшов висновку, що співставлення даних всесоюзних переписів 1926 та 1939 років показує скорочення кількості населення багатьох сіл внаслідок голоду на 50 і більше відсотків⁶.

Роботі полтавських дослідників над вивченням голодомору 1932-1933 року сприяло значне розширення джерельної бази історії цієї трагічної події у зв'язку з публікацією в Києві документів центральних архівів України та спогадів свідків голоду в площині областей. (Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990; 33-й: Голод. Народна книга - Меморіал. – К., 1991; Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. - К., 1992 та ін.), де містилось і чимало даних по Полтавщині.

Питання історії голодомору знайшли належне місце в матеріалах II і III полтавських регіональних наукових конференцій з історичного краєзнавства. У них дослідники насамперед звертали увагу на з'ясування причин голоду 1932-1933 років, його наслідків, вшанування пам'яті загиблих у ті страшні роки (Марочко В.І. Голод на Полтавщині 1932-1933 рр.: причини і наслідки⁷; Єрмак О.П. Вплив голодомору 1932-1933 років на демографічну ситуацію в полтавському селі⁸; Шемет П.Г. До питання увічнення пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років на Полтавщині⁹).

Активізація роботи по вивченню історії голоду 1932-1933 років була пов'язана із відзначенням 60-річчя цієї трагічної події та створенням громадської науково-дослідницької і культурно-просвітницької організації Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932-1933 років в Україні. Ця організація була заснована на установчому з'їзді у Києві 27 червня 1992 року. Але ще перед цим на місцях проводилась значна робота по створенню Асоціації. Так, 28 квітня 1992 року відбулись установчі збори відділення Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932-1933 років в Україні у місті Полтаві за участю представників - членів з районів Полтавської області. Членами Полтавського відділення Асоціації стали 12 осіб - викладачі-науковці вищих навчальних закладів Полтави, співробітники Державного архіву Полтавської області та Полтавського краєзнавчого музею, вчителі.

У червні 1993 року відділення Асоціації на базі Полтавського педінституту провело наукову конференцію «Голодомор 1932-1933 років на Полтавщині». У роботі конференції, окрім членів відділення, взяли участь краєзнавці з районів, представники різних політичних партій, свідки голодомору. Незважаючи на невеликий обсяг опублікованих матеріалів конференції¹⁰, у них порушувалися такі важливі проблеми, як невідомі документальні матеріали про голодомор та політичні репресії 30-х років (О.Г. Бажан, С.В. Іващенко, В.В. Клочко, В.В. Коротенко, М.І. Назаренко), голод і дитяча безпритульність (І.І. Діптан), церква і голодомор (Г.В. Лаврик, В.О. Пашенко), фольклор тридцять третього (Н.М. Кадука, Р.Д. Циган), страхіття, що їх пережили голодуючі в окремих селах та районах (М.В. Бака, Б.В. Год, М.І. Лахижа, В.Є. Лобурець, В.Я. Ревегук), увічнення пам'яті жертв голодомору у пам'ятних знаках (В.А. Войналович).

Першим значним доробком членів Полтавського відділення Асоціації дослідників голодоморів став збірник документів і матеріалів «Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929-1933», що вийшов друком 1997 року. Збірник був виданий на кошти Центру по дослідженню історії та культури Полтавської облдержадміністрації. Він відкривається статтею «Ціна «великого перелому», у якій з'ясовуються причинно-наслідкові зв'язки між примусовою суцільною колективізацією, «розселенням» селянства і масовим голодом 1932-1933 років. Підкреслюється, що репресивна в своїй основі хлібозаготівельна кампанія 1932/1933 року, яка була організована і здійснена сталінською адміністративно-командною системою, безпосередньо породила голодомор, за своїми наслідками тотожний геноциду¹¹.

У статті названо чимало сіл і хуторів Полтавщини, де за кілька місяців від голоду вимерла половина і навіть більше населення. Одне з найбільших сіл Шишацького району Яреськи навіки осяяне генієм великого кінорежисера О.П. Довженка. Саме тут він зняв свій знаменитий фільм «Земля», в якому філософськи осмислювалася доля українського села кінця 20-х років. Та створюючи цей шедевр, митець, на жаль, не міг передбачити трагедію, що спіткає Яреськи через 2-3 роки, після завершення зйомок стрічки. За 1932-1933 роки у колективізованих Яреськах населення зменшилося від 1500 до 700 чоловік. Село Мачухи Полтавського району із 2 тисяч родин втратило близько половини¹².

Страх голодної смерті, жорстокі репресії у одних людей паралізував силу волі, породжував безнадійний фаталізм, інші ж, всупереч всьому, вперто боролися за виживання. Звичайно, після кількарічної діяльності ДПУ по «вилученню і знешкодженню ворожо-класового елементу» опір селянства хлібозаготівлям вже не міг набрати таких активних форм, як у 1929-1930 роках. Однак, подекуди колгоспники та одноосібники вдавалися до масових виступів проти викачування хліба, що викликали серйозну стурбованість влади. У статті наводяться документально засвідчені факти «голодних бунтів» колгоспників та одноосібників на станції Сагайдак Диканського району та на залізничній станції Хорол Хорольського району.

Основна увага в статті приділяється проблемі встановлення кількості жертв голодомору на Полтавщині. Це робиться на основі матеріалів всесоюзного перепису народонаселення 17 січня 1939 року. Підсумкові матеріали перепису, що

збереглися в Держархіві Полтавської області, містять відомості про населення всіх адміністративних районів Полтавської області станом на 17 січня 1939 року, а також станом на 17 грудня 1926 року (по тій же території), коли проводився попередній перепис населення. У 1926 році на площі в межах адміністративно-територіального поділу Полтавської області 1939 року (33,1 тис. кв. км) проживало 2644 тис. чоловік. А станом на 17 січня 1939 року населення області складало 2229,8 тис. чоловік. Тобто за 12 років, які пройшли між двома переписами, кількість мешканці Полтавщини не тільки не зросла, а, навпаки, скоротилася на 414,2 тис. чоловік, або на 15,7%. У статті також наводяться розрахунки людських втрат, викликаних скороченням природного приросту населення та іншими факторами.

Слід відзначити велику роботу упорядників збірника полтавських архівістів В.В. Коротенка, Л.М. Мокляк, М.І. Назаренка. Основну частину документів для збірника (в більшості неопублікованих раніше) відібрано з фондів Державного архіву Полтавської області, де відкладалися різноманітні матеріали партійних, радянських, судових органів, КНС, що практично здійснювали примусову колективізацію, проводили хлібозагати та інші політико-економічні кампанії на селі. Використано також документи Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Харківської області, архіву Управління СБУ по Полтавській області, матеріали республіканської, окружної і районної преси.

4 жовтня 2002 року в Полтаві відбулась наукова конференція “До 70-річчя голодомору в Україні: 1932-1922 роки”¹⁴. Вона показала, що місцеві дослідники значно розширюють проблематику вивчення історії голоду та його наслідків. Значний інтерес, зокрема, викликало повідомлення М.Ю. Чиркової “Голодомор та німецький режим на Полтавщині”. У ній аналізуються публікації про голодомор, які з'явилися в україномовних газетах, які видавалися в 1941-1943 роках на Полтавщині під егідою геббельсівського відомства пропаганди. Окупаційний режим не випадково залучив до засобів масової інформації нечисленних представників української духовної опозиції, змушених мовчати довгі роки. Вони цілком щиро закликали до помсти сталінському режимові, внаслідок жорстокої політики якого загинули мільйони українців. 1 січня 1942 року у кременчуцькій газеті “Дніпрова хвиля” був надрукований нарис П. М'якушки “Село над Дніпром”. У ньому розповідається, як у 1932 році у селі Кам'яні Потоки проводили суцільну колективізацію: “Дні і ночі рипіли вози, до зернини вивозили з села хліб, рікою жалю пливли над селом скарги-голосіння, зойки, лунали прокляття. Силою примушували йти до колгоспу, останнє добро забирали”. Така колективізація призвела до голодомору 1933 року, під час якого загинули батько, мати і брат автора. У 1934 році він повернувся до села і не впізнав його: “Де колись цвіло і буяло життя, – одні руїни, в яких сичі звили собі гнізда”. Перегукується з цим нарисом інформація “Западинці” в газеті “Лохвицьке слово” від 12 квітня 1942 року, в якій наводиться кількість жертв голодомору по цьому селу – з тисячі мешканців залишилося лише сімсот¹⁵.

Позитивним в роботі цієї наукової конференції було залучення до участі в ній

студентської молоді, яка вивчала проблеми голодомору. Окремі публікації студентів відзначаються досить високим дослідницьким рівнем. Це стосується і повідомлення В.І. Гулака «Діти в час голодомору 1932-1933 років на Полтавщині (За спогадами очевидців)». Автор, спираючись на свідчення людей, що пережили голод, систематизував дані про приблизну кількість померлих на Полтавщині дітей відповідно їх віку, статі, встановив, який відсоток припадає на дитячу смертність; прослідкував долю дітей, що стали сиротами в роки голодомору; робить спроби зрозуміти, який відбиток на становище сучасного села зробили наслідки голодомору. В результаті дослідник дійшов висновку, що дитяча смертність на Полтавщині становила близько 66% від загальної кількості жертв голодомору. Діти були найменш захищеною категорією населення. Вони гинули як від голоду, так і, в першу чергу, ставали жертвами епідемій, холоду, фізичного виснаження, потрапляли до рук канібалів. У цьому відношенні Полтавщину можна вважати однією з найбільш вражених голодом територій України. Дитяча смертність тут значно розширює соціально-демографічні рамки жертв голодомору, а відсоток засвідчує його глобальний характер і катастрофічні наслідки для всього українського народу¹⁶.

22 листопада 2002 року у Полтаві відбулася регіональна науково-теоретична конференція «Злочин проти народу: До сімдесятиріччя голоду-геноциду 1932-1933 років в Україні»¹⁷. У вступній статті П.Г. Шемета «Не можна забути і виправдати», якою відкривається збірник матеріалів конференції, підводяться своєрідні підсумки майже п'ятнадцятирічної роботи дослідників Полтавщини по вивченню голодомору. Документальні матеріали та дані досліджень, вважає автор, переконливо свідчать, що першопричини голодної смерті людей в сільській місцевості на Полтавщині, як і в цілому в Україні, однакові: цілковита дезорганізація виробництва в результаті примусової колективізації більшості селянських господарств при одночасній експропріації найзаможніших; підлив продуктивних сил сільського господарства як наслідок безрозмірної продрозкладки впродовж трьох років під виглядом виконання «першої заповіді» – державного хлібозаготівельного плану; нарешті, відмова селян безплатно працювати на державу й упокорення цих «куркульських саботажників» методами голодного терору¹⁸.

Значний інтерес учасників конференції викликало повідомлення І.І. Діптан «Голодомор 1932-1933 років і дитяча безпритульність в Українській СРР». У ньому наголошується, що масова дитяча безпритульність в Україні у 20-і роки первісно була спадщиною Першої світової і громадянської воєн, зумовленої «воєнним комунізмом» господарської кризи 1921-1923 років, а на початку 30-х років сталінщини. У період НЕПу влада прагнула здійснювати соціально-правовий захист дітей, суттєвою складовою якого було подолання безпритульності. Нагромаджений загалом позитивний досвід боротьби із цим соціальним лихом був ущерб знівельований в умовах тоталітаризму, найстрашнішим злочином якого був етноцид українства. Тепер голодомор викликав нову, всепоглинаючу хвилю безпритульності.

Доля «державних дітей» – вихованців колоній, дитбудинків, притулків – складалася особливо трагічно. В інтернатних закладах голод почався вже 1931 року. Причиною тому – урядове рішення про зняття з постачання дитустанов у 180-ти

районах республіки, що не виконали плану хлібозаготівель. Далі автор наводить дані про скорочення притулків та чисельності вихованців у них через матеріально-фінансову скруту. Так, за перше півріччя 1932 року місткість інтернатів скоротилась в Кременчуці на 150 місць, у Полтаві – на 500¹⁹. Якщо ж функціональність установ і зберігалася, то їхні керівники все одно відмовлялися приймати нових дітей, бо ж власні зазнавали нестатків. Окремі документи 1932-1933 років, що цитуються у статті, вражають своїм трагізмом. Так, завідувачка Пирятинського дитбудинку П.С. Чернова у листі до Наркомосу з болем сповіщала про муки підопічних і власні поневіряння: «діти від поганого харчування виснажені надзвичайно, деякі дошкільнята лежать від слабкості в ліжку... У всіх без винятку гостре недокрів'я, золотушне, гнійне запалення вух... В приміщенні така холоднеча, що малюки обморозили ноги... Нарядів на продукти повно, а продуктів немає. За січень та лютий зовсім нічого не одержали»²⁰.

Полтавське відділення Асоціації дослідників голодоморів ХХ століття в Україні постійно інформує про наслідки своєї роботи, в засобах масової інформації, науковці виступають перед громадськістю, насамперед молоддю, дають практичні рекомендації вчителям як вивчати з учнями теми голодоморів 1932-1933 і 1947-1947 років. Перший досвід цієї роботи знайшов своє висвітлення у повідомленні І.О. Міщенко та Т.О. Харченко «До проблеми вивчення голоду в Україні 1932-1933 років у загальноосвітніх навчальних закладах» і Т.П. Демиденко «Голодомор 1932-1933 роках: методичний аспект вивчення теми в школі», які були зроблені на вказаній конференції.

В останній час, у зв'язку з перетворенням історичного краєзнавства у масовий рух, науковцями та аматорами історії рідного краю створено декілька праць про минуле окремих сіл, у кожному з яких ґрунтовно і яскраво описуються події початку 30-х років. Уже видані дослідження В. Посухова по Лохвицькому району²¹, І. Сорокопуда і П. Ткаченко – по Глобинському²², М. Лахижі, С. Єгоричової, В. Ставнюка – по Оржицькому²³, І. Козюри і В. Козюри – по Лубенському²⁴, О. Олексенка – по Хорольському²⁵ та інших авторів. Слід відзначити, що всі ці дослідження видані на кошти місцевих господарств, що свідчить про зростання цікавості до власної історії.

Праці з історії сіл, окрім архівних матеріалів, містять і спогади очевидців і тому дозволяють глибше зрозуміти причини голодомору, показують страждання конкретних людей, і вже самі по собі є важливим матеріалом для узагальнення. Так, П. Ткаченко з Хорольщини згадує, що навесні 1933 року мешканці села Бугайки, «доївши свої невеликі запаси, перейшли на підніжний корм. Їли все, що можна було їсти. Розтирали на ручних зернотерках качани кукурудзи і пекли ліпники. Коли закінчувалося зерно, терли траву, листя, тирсу і щось пекли. Худоба, яку нічим було годувати, гинула. Люди поїдали падаль, гинули. Собаки і коти зникли з сіл, рідко можна було побачити якусь пташину»²⁶. В. Посухов свідчить, що Свиридівка Лохвицького району постраждала менше, ніж степові села. Багатьох рятували ліс, болота, річка. У їжу йшли жолуді, кора, листя липи, береста, кропива, коріння рогозу, цвіт акації. Ловили рибу, але й полювали на горобців, галч, вороння. Проте й тут ще восени почався голод. Опухали, а під весну вимирали цілими сім'ями. Чимало стояло пустих хат. Всюди ходила маса голодного

люду, намагаючись десь добути чи випросити хоч якусь поживу. Села захлеснула хвиля грабунків. Невдвовижу були випадки людоїдства»²⁷.

Окремо слід зупинитися на книзі М. Твердохліба «Село Кам'яні Потоки на «чорній дошці». 1932-1933»²⁸. Її автор склав список з 199 жителів цього села на Кременчуччині, що пережили жахливі репресивні заходи, передбачені постановою Політбюро ЦК КП(б)У та РНК УСРР від 6 грудня 1932 року «Про занесення на «чорну дошку» сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі» та зібрав спогади частини з них. На трагічному прикладі одного села він глибоко показав причини, перебіг та наслідки штучного голодомору в Україні.

У 2004 році під егідою Асоціації дослідників голодоморів в Україні та Інституту історії України НАН України побачило світ цінне наукове видання «Ні могили, ні хресного знаку. Голодомори 1932-1933 і 1946-1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини. Документи і матеріали. Свідчення»²⁹. Про автора сказано скромно і трохи ніби втаємничено: упорядник – Микола Булда. Читач може подумати, що документи, матеріали і свідчення зібрані якесь інші дослідники, а директор Чорнухинської центральної районної бібліотеки М.І. Булда лише упорядкував їх. Та насправді цей краєзнавець-пошуковець сам надсилав запити до численних архівних установ України, і йому надходили відповіді про голодомори загалом і в Чорнухинському районі зокрема. Якщо ж та чи інша відповідь не задовольняла, він їхав і сам працював в архівах. М. Булда, окрім значної кількості архівних документів, зібрав усні й письмові свідчення, їх йому надали 25 осіб, котрі пережили голод на терені Чорнухинського району. Книга має два основних розділи: «Чорні хмари голодних 30-х років» і «Голодні повоєнні роки». До кожного з них автор подав своє «Передне слово», в яких на основі численних архівних документів і свідчень всебічно дослідив трагічні події голодоморів на Чорнухівщині.

Жахливі наслідки голодомору відчувались і у великих містах Полтавщини. У 1995 році вийшов з друку «Нарис історії Кременчука»³⁰, який показує минуле цього найбільшого індустріального центру краю від 1571 року до середини 90-х років ХХ століття. Автори нарису опублікували спогади жителів міста – свідків голодомору 1932-1933 років. «Кременчужанин Максименко Андрій Васильович засвідчує, що доведені до відчаю голодні матері поїдали своїх дітей, а через день-два і самі помирали. В місті появилася в ті роки новий вид злочинності – крадіжки... дітей. Вампіри заманювали їх в будинки, там вбивали, засолювали м'ясо і тримали його в підвалах. Бували випадки, коли міліція затримувала біля залізничного вокзалу, на базарі тих, хто продавав котлети, холодець з людського м'яса.

Литвин Мотрона Петрівна працювала після повені 1931 року на будівництві дамби Кременчук-Власівка. Вона згадує, що в 1932 році там померло з голоду багато людей. «Бувало йдеш, дивишся – лежить людина. Підходиш, а в ній розрізаний живіт, груди і забрані звідти серце, легені, нирки, печінка і т.д. Було людоїдство», – зазначала М.П. Литвин»³¹.

Першою спробою об'єктивного і всебічного дослідження історії обласного центру – міста Полтави, який відображає сучасні досягнення історичної науки та громадсько-політичної думки стала колективна праця «Полтава. Історичний нарис», опублікована в 1999 році³². Кілька сторінок цього видання висвітлюють

трагічні сторінки голодомору. Зокрема, з'ясовується напружене становище з продовольством, яке склалося в місті в 1932-1933 роках. Робітники на день отримували 300 грамів хліба, службовці – 200 грамів. На утриманців видавалася половинна норма. Вільний продаж хліба навіть за так званими комерційними, непомірно високими цінами в Полтаві до осені 1933 року не здійснювався. Зовсім іншим було становище номенклатурних партійно-державних працівників. Вони забезпечувались продовольством у спеціальних розподільниках за цілком нормальними споживацькими нормами. Посилені щомісячні пайки видавались уповноваженим міськкому партії та міськради, надісланим на село для проведення хлібозаготівель. Члени їх сімей теж отримували пайки і харчувались у закритій їдальні. Під час голодомору 1932-1933 років Полтава бачила тисячі вмираючих селян, що добрели до міста в пошуках хліба, але, окрім цілковитої байдужості властей і трагічної смерті під парканом, нічого тут не знаходили. Лише навесні 1933 року в Полтаві почала діяти їдальня на 111 осіб для голодуючих, що, звичайно, було вкрай недостатньо для порятунку великої кількості людей³³.

З 2003 року в 6-11 класах загальноосвітніх шкіл Полтавщини вивчається ґрунтовний за обсягом і змістом курс історії рідного краю. Науковці та кращі учителі-методисти області створили для цього комплект підручників та методичні посібники. Зокрема, в 2005 році вийшов з друку підручник для 10 класу О.А. Білоуська, О.П. Єрмака і В.Я. Ревегука «Новітня історія Полтавщини (І половина ХХ століття»³⁴. У передмові підручника автори, звертаючись до дорогих краян, пишуть: «Поразка Національної революції і невдала спроба відновити українську державність обернулася для народу новим лихом, гіршим за всі попередні. Разом із утвердженням комуністичного режиму на українську землю прийшов Великий голод і Великий терор, люди гинули сотнями тисяч і мільйонами»³⁵. Окремий розділ підручника, розрахований на проведення одного уроку, має назву «Голодомор 1932-1933 років». Він починається інтродукцією, де наголошується, що «однією з найтрагічніших сторінок української історії і разом з тим одним із найжахливіших злочинів сталінської тоталітарної системи став голодомор 1932-1933 років»³⁶. Матеріал розділу обсягом 1 друкований аркуш розподілений на чотири параграфи (ліхтарики): «Хлібозаготівельна кампанія 1932/1933 років та опір їй з боку селянства», «Боротьба з одноосібними селянськими господарствами», «Селянські виступи», «Масштаби голоду та його наслідки». Текст розділу проілюстрований 40 фотографіями, портретами, фрагментами картин, плакатів. Наводяться 39 свідчень – уривки із спогадів людей, що пережили голодомор, архівні документи, газетні публікації 30-х років. Характерно, що розділ не містить готових висновків, у передмові з цього приводу говориться таке: «До пошуку істини автори запрошують і своїх юних читачів. Зверніть увагу на численні документи – свідчення, карти, схеми, таблиці, ілюстрації, коментарі, запитання і завдання. Перечитайте біографії земляків, серед них є постаті, контроверсійно оцінені сучасниками, навколо деяких суперечки тривають і досі»³⁶.

У цьому році виповнюється п'ятнадцять років діяльності Асоціації дослідників голодоморів ХХ століття в Україні та її Полтавського відділення. Свої подальші плани члени Асоціації пов'язують з роботою по поповненню

документальної бази цієї важливої наукової і політичної проблеми шляхом виявлення нових документальних даних та свідчень очевидців, створення науково-популярних праць та навчальної літератури, ознайомлення широкої аудиторії і, перш за все молоді, через засоби масової інформації з історією трагічних подій 1932-1933 років, які назавжди залишаються незагоєною раною в народній пам'яті.

¹ *Мищенко О.В.* Безкровна війна. Розповіді про голод 1933 року, записані в селах Козельщенського району на Полтавщині. – К., 1990.

² Там само. – С.3.

³ Там само. – С.2.

⁴ Стежками болю і мук // Україна. – 1989. – №12–17.

⁵ *Капустян Г.* Трагедія села // Комсомолец Полтавщини. – 1990. – 7 серпня. – С.5.

⁶ *Жук В.Н.* Що приніс і що забрав голод 1932–1933 років на Полтавщині? / Наш рідний край. Сторінки про економічний розвиток Полтавщини. – Полтава, 1990. – С.32–36.

⁷ *Марочко В.І.* Голод на Полтавщині 1932–1933 рр.: причини і наслідки / Тези доповідей і повідомлень другої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства. – Полтава, 1991. – С.50–52.

⁸ *Єрмак О.П.* Вплив голодомору 1932-1933 років на демографічну ситуацію в полтавському селі / Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства. Матеріали. – Полтава, 1994. – С.105–109.

⁹ *Шемет П.Г.* До питання увічнення пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років на Полтавщині / Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства. Матеріали. – Полтава, 1994. – С.110–114.

¹⁰ Голодомор 1932–1933 років на Полтавщині. До 60-річчя трагедії. Матеріали наукової конференції. – Полтава, 1993.

¹¹ Там само. – С.46.

¹² Там само. – С.41.

¹³ Там само. – С.47.

¹⁴ До 70-річчя голодомору в Україні 1932-1933 роки. Матеріали наукової конференції. – Полтава, 2002.

¹⁵ Там само. – С.32, 33.

¹⁶ Там само. – С.86.

¹⁷ Злочин проти народу: До сімдесятиріччя голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні. Матеріали регіональної науково-теоретичної конференції 22 листопада 2002 р. – Полтава, 2002.

¹⁸ Там само. – С.7.

¹⁹ Там само. – С.90.

²⁰ Там само.

²¹ *Посухов В.* Римов. Продовження літопису. – Полтава, 1999.

²² *Сорокопуд І.* Наша Весела Долина. – Глобине, 1999; *Ткаченко П.* Село моє. – Глобине, 2001.

- ²³ *Лахижа М., Єгоричева С., Ставнюк В.* Хай квітне рідне село. Історія села Круподеринці. – Полтава, 2001.
- ²⁴ *Козюра І., Козюра В.* Ісківці: чотири століття історії. – Полтава, 2002.
- ²⁵ *Олексенко О.* Сторінки історії рідного краю. – Полтава, 2002.
- ²⁶ *Ткаченко П.* Село моє. – Глобине, 2001. – С.31.
- ²⁷ *Посухов В.* Римов. Продовження літопису. – Полтава, 1999. – С.58.
- ²⁸ *Твердохліб М.* Село Кам'яні Потоки на «чорній дощці». 1932–1933. – Кременчук, 1999.
- ²⁹ Ні могили, ні хресного знаку. Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини: Документи і матеріали / Укл. М. Булда. – К., 2004.
- ³⁰ *Осташко О.І., Юшко В.М., Крот В.О., Стегній П.А.* Нарис історії Кременчука. – К., 1995.
- ³¹ Там само. – С.82.
- ³² Полтава. Історичний нарис. – Полтава, 1999.
- ³³ Там само. – С.161.
- ³⁴ *Білоусько О.А., Єрмак О.П., Ревезук В.Я.* Новітня історія Полтавщини (І половина ХХ століття): Підручник для 10 класу загальноосвітньої школи. – Полтава, 2005.
- ³⁵ Там само. – С.3.
- ³⁶ Там само.